

TILSHUNOSLIKDA KASB-HUNAR TERMINLARI TADQIQI XUSUSIDA

¹Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna, Urganch davlat universiteti dotsenti, f.f.d. (PhD)

²Qodirova Mashhura Ma'mur qizi, Urganch davlat universiteti talabasi

ON THE RESEARCH OF PROFESSIONAL TERMS IN LINGUISTICS

¹Norbaeva Shukurjon Khaitbayevna, Urganch State University, Associate Professor, f.f.d. (PhD)

²Kadirova Mashhura Ma'mur kizi, student, Urganch State University

ОБ ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССИОНАЛЬНО- ТЕХНИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ЛИНГВИСТИКЕ

¹Норбаева Шукуржон Хаитбаевна, доцент Ургенчского государственного университета, д.ф.ф. (PhD)

²Кадырова Маишура Мамур кызы, студентка Ургенчского государственного университета

1

2

¹<https://orcid.org/0000-0002-0629-1107>

e-mail:

¹norbayeva1975@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada jahon va o'zbek tilshunosligida

kasb-hunar terminlari tadqiqi yuzasidan amalga oshirilgan tadqiqotlar tahlil qilingan. Shuningdek, terminologiya masalalari ilmiy-texnik ishlab chiqarish, kasb-hunar, har xil tarmoqlar leksikasi, ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga tegishli so'z va iboralarni qamrab olishi xususidagi fikrlar ham batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: terminologiya, kasb-hunar, nominativ birlik, adabiy til, tashqi manba, sohaviy leksika, turkiy tillar, atama.

Аннотация: В данной статье проанализированы исследования, проведенные в области изучения профессионально-технической терминологии в мировой и узбекской лингвистике. Также подробно освещены вопросы терминологии, охватывающей слова и выражения, относящиеся к научно-техническому производству, профессиям, различным отраслям лексики и всем сферам общественной жизни.

Ключевые слова: терминология, профессия, номинативная единица, литературный язык, внешний источник, отраслевая лексика, тюркские языки, термин.

Abstract: This article analyzes the researches carried out on the study of professional terms in world and the Uzbek linguistics. Also, it also covers the issues of terminology covering scientific and technical production, profession, lexicon of various industries, words and phrases related to all aspects of social life.

Keywords: terminology, profession, nominative unit, literary language, external source, technical words, the Turkic languages, term.

KIRISH. Har bir xalqning asriy tajribasini o'zida mujassam qilgan, ona tilidagi lisoniy boyliklarni asrab qolish, uni ilmiy tahlil qilish, keyingi avlodlarga yetkazish hozirgi fan oldida, xususan, tilshunoslik oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda tili-mizda mavjud bo'lgan so'z va iboralarni, atamalar va leksik boyliklarni o'rganish hamda lisoniy meros

sifatida ilmiy tahlilini olib borish bugungi kunda eng dolzarb masalalardan biridir.

A.A.Potebnya "keyingi ma'no" deb atagan va "u tilshunoslikning o'rganish obyektiga kirmaydi, uni boshqa fanlar o'rganadi" [31] deb ko'rsatilgan terminologik leksika uzoq davrlargacha alohi-da nominativ birlik, atama sifatida tilshunoslikda tadqiq qilinmadi. Tilshunoslik fani rivojlanib, o'z tadqiqot

doirasini kengaytirgan sayin terminlarni o'rganish uning eng muhim masalalaridan biriga aylandi. Hozirgi davrda terminlarni o'rganish tilshunoslikning alohida sohasini – terminologiyani shakllantirdi. Ma'lumki, terminologiya masalalari ilmiy-texnik ishlab chiqarish, kasb-hunar, har xil tarmoqlar leksikasi, ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga tegishli so'z va iboralarni qamrab oladi, bu tushunchalar tarixi xalq hayoti, uning moddiy va ma'naviy jihatlari bilan bog'liq hamda ularning barchasini tadqiq qilish, tilning mulkiga aylantirish hozirgi davr tilshunosligi oldida turgan, kechiktirib bo'lmaz tadqiqot yo'nalishlaridan biridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik tamoyillaridan foydalanildi.

D.S.Lotte qanday kategoriyadagi so'zlar terminlashishi mumkinligi haqida gapirib: "...texnikada quyidagi tushunchalarni anglatuvchi asosiy kategoriyalar terminlashadi: jarayonlar (hodisalar); texnika predmetlari (materiallar, qurollar, asboblar, detallar va h.k.); xossalar; hisobiy tushunchalar (parametrlar, geometrik obrazlar va h.k.); o'lchov birliklari" [22], A.V.Kalinin esa, termin bilan kasb-hunar so'zlarining bir-biridan farqli ekanligini quyidagicha asoslashga intiladi: "...termin – bu muayyan fan, sanoat sohasi, qishloq xo'jaligi, texnikadagi tamomila rasmiy bo'lgan, qabul qilingan va qonunlashtirilgan biror tushunchaning ifodasidir, nomidir, kasb-hunar so'zlari esa – biror kasb, mutaxassislik o'rtasida ko'pincha jonli tilda tarqalgan, aslini olganda, tushunchaning qat'iy, ilmiy tavsifiga ega bo'lmagan yarim rasmiy so'zdir" [17].

T.S.Kogotkova bu fikrga yana ham oydinlik kiritib: "Mahalliy ishlab chiqarishning biror sohasi dialektal so'zlari jamini ishlab chiqarish – kasb-korlikka oid leksika deb ataymiz"[19],- deb ta'kidlaydi.

Ko'rinadiki, olimlar termin bilan kasb –hunarga oid so'zlar o'rtasida ma'lum farqlar borligini, termin esa muayyan fan, sanoat, qishloq xo'jaligi, texnikada va boshqa sohalarda rasmiy qo'llaniladigan, qonunlashtirilgan so'zlarni terminlar hisoblab, kasb-kor, hunarga, ma'lum bir doiraga (dehqonchilik, poliz mahsulotlari va shuningdek, taom nomlarini ham) oid so'zlarni terminlar jumlasiga kiritmaydilar.

Ma'lumki, fan-texnika, qishloq xo'jaligi, sanoat tarmoqlarida qo'llanilayotgan so'z va iboralar

eng qadimgi davrlarda o'sha sohalarning boshlang'ich davrlarida qo'llanilayotgan so'z-iboralar kabi ma'lum predmetlarga atab qo'yilgan va o'sha predmetlarni bildiradigan bir ma'noli so'z va terminlardir.

NATIJALAR. Aslida termin va oddiy so'zning farqli jihatlariga e'tibor qaratmoqchi bo'lsak, bu hodisalarga o'sha soha bilan shug'ullangan olimlarning fikrlariga nazar solish va shu asosda termin va oddiy so'z oppozitsiyasini hal qilish maqsadga muvofiqdir. Odatda, olimlar terminlarning quyidagi belgilarini ko'rsatadilar:

- 1) termin bir ma'noli[5] yoki bir ma'noli tendensiyaga ega [20,21,33];
- 2) termin aniq, nominativ funksiyaga ega bo'lib, unga emotsionallik, ekspressivlik, modallik funksiyalari xos emas. Termin o'zining bu xususiyatini kontekstda ham, kontekstdan tashqarida ham saqlaydi [33];
- 3) terminning ma'nosi tushunchaga tengdir [33];
- 4) termin stilistik jihatdan neytraldir [30];
- 5) terminologik leksika alohida sistemadir [10] va hokazo.

Keltirilgan fikrlarda olimlar terminlarning xarakterli xususiyatlarini aniq va to'la qayd qilganlar. Bu belgilardan termin uchun nihoyatda xarakterli belgilar terminlarning uslubiy neytralligi, terminologik leksika alohida tizim (sistema) ekanligi (uning bunday sistema ekanligi o'zi qo'llanilayotgan sohadagina sistema elementi sifatida ko'zga tashlanishida ko'rinadi), termin funksiya bajarishi kabildir. Terminlar shu belgilari bilan oddiy so'zlardan farqlanishi mumkin. Terminlarning maxsus termin ekanligi o'zi qo'llanilayotgan sohada yaqqol ko'zga tashlanadi. U bu tizimdan boshqa tizimga o'tsa oddiy so'zga aylanadi. Shu sababli ham M.Mukarramov "bo'g'in" so'zi tilshunoslikda, ya'ni fonetikada termin, "yosh bo'g'in", "qo'l bo'g'inlari" birikmalarida inson tanasining a'zolari sifatida ekanligini ta'kidlaydi [26].

V.G.Gak yuqorida ko'rsatilgan maqolasida termin bilan so'zning farqli munosabatini ifoda planiga ko'ra uch tipga bo'lib o'rganish mumkinligini ko'rsatadi:

- 1) bir planli leksik birlik- oddiy so'z;
- 2) bir planli leksik termin;
- 3) ikki planli leksik birlik – bir o'rinda oddiy so'z, ikkinchi bir o'rinda termindir [7].

V.G.Gakning fikricha, birinchi tip leksik birliklar doimo o'zining oddiy so'zligini saqlaydi. Ular ilmiy adabiyotlar tilida ham termin sifatida qo'llanmaydi. Bu so'zlarga atoqli otlar, olmosh va yordamchi so'zlar kiradi.

Ikkinchi tip birliklar haqiqiy terminlardir. Ular kontekstda ham, kontekstdan tashqarida ham o'zlarining terminologik xususiyatini saqlay oladi. Ular oddiy so'z bilan yonma-yon qo'yilganda ham o'zlarining oddiy so'zdan uzoqlashganligini, begonalashganligini namoyon qilib turadi. Bunday so'zlar *tangens, sinus, affiks, prefiks, oqsil, oltingugurt, umurtqasizlar* tipidagi so'zlardir.

Uchinchi tipdagi so'zlar bir o'rinda oddiy so'z, ikkinchi bir o'rinda termin ma'nosida qo'llanishi mumkin. Bunday terminlar ko'pincha o'z til imkoniyatlari zaminida hosil bo'ladi: *so'z, gap, kuch, bo'g'in, maydon, uchburchak, ildiz, to'qima* kabi.

MUHOKAMA. Hozirgi, ya'ni ilmiy-texnik taraqqiyot davrida, axborot texnologiyalari hayotning barcha sohalariga jadal sur'atlar bilan kirib borayotgan XXI asrda adabiy tilning xalq tiliga, dialektlarga ta'siri katta bo'ldi. Bu, o'z navbatida, adabiy til ta'sirida xalq tilida mavjud bo'lgan ba'zi vositalarning unutilib ketishiga, ularning asta-sekin yo'qola borishiga sababchi bo'ladi.

O'zbek tilshunosligida kasb-hunar atamalari birmuncha o'rganilgan sohalaridan biri hisoblanadi. Bu sohada ko'pgina nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoya qilingan [1,24].

Ma'lumki, tilshunoslikda soha atamalarining turli jihatlarini yoritishga doir anchagina izlanishlar olib borilgan. Ushbu muammolarni tadqiq etishga tilshunoslardan N.Dmitriyev, N.Baskakov, A.Reformatskiy, V.Danilenko, N.Mamatov, S.Ibrohimov, M.Abdiyev va boshqalar munosib hissa qo'shdilar.

Turkiy tillar materiallari asosida uning terminologik tizimini o'rganish o'tgan asrning 50 – yillaridan boshlandi. Bu davrgacha qator turkiy tillarda har xil sohalar bo'yicha terminlar yuzaga keldi, darsliklar nashr qilindi, rus tilidan ilmiy-texnik adabiyotlarning, turli-tuman o'quv qo'llanmalarining tarjima qilinishi sohalar terminologiyasining shakllanishiga ijobiy ta'sirini o'tkazadi va 50-yillargacha shakllanib ulgurgan, katta lisoniy materiallarni o'zida jamlagan tarmoqlar terminlarini o'rganish, ularni tartibga solish tilshunoslik fani oldiga qator vazifalarni qo'ydi. Shu

tariqa milliy turkiy tillarda terminologiya masalalarini tadqiq qiluvchi dastlabki ilmiy ishlar maydonga keldi. Bunday ilmiy ishlarning ilk namunalariga N.A.Baskakov [4], N.K.Dmitriyev [12], F.S.Faseevlarning [36], keyinchalik turkiy tillar materiallari asosida terminlarni o'rganish bo'yicha B.U.Oruzbayeva [28], R.A.Urekenova [35], M.Sh.Gasimovning [9] ishlarini ko'rsatish mumkin.

Terminlarni o'rganish borasida yangi qadamlar qo'yildi, ya'ni ilmiy terminologiyaga oid [24,13,32,2,18,23,11], kasb-hunarga oid [15], o'zbek tili leksikasiga oid tadqiqotlar [3,27,6,37,38,25,34], shuningdek, ensiklopediya, izohli lug'atlar [39,40] birin-ketin maydonga keldi.

O'zbek tili tarmoqlar terminologiyasi bo'yicha yuzaga kelgan dastlabki tadqiqot 1955-yilda himoya qilingan N.Mamatovning "O'zbek paxtachilik terminologiyasi" nomli ishidir [24]. Ishda paxtachilik bilan bog'liq atamalar taraqqiyoti, ularning tasnifi, atamalarining so'z, so'z birliklaridan farqli jihatlarini, atamaning ta'rifi, O'zbekistonda paxtachilikning rivojlanish tarixi va u bilan bog'liq holda yangi atamalarining paydo bo'lishi, o'zbek paxtachiligi atamashunosligining boyishiga ichki va tashqi manbalarning hal qiluvchi mavqei atroflicha tahlil qilingan.

Keyinchalik Farg'ona shevalaridagi kasb-hunarga oid so'zlarni o'rgangan S.Ibrohimovning tadqiqoti maydonga keldi [15]. U bu ishida kasb-hunar leksikasini qanday to'plash, ilmiy tahlil qilish, tasnif qilish bo'yicha namuna yaratdi va keyingi tadqiqotlarda bu tajribaga asoslanish an'anaga aylanib qoldi.

XULOSA. Ushbu qisqacha obzorning o'zi-yoq lko'rsatadiki, o'zbek tilshunosligida tarmoqlar terminologiyasini o'rganish bo'yicha yetarli tajribalar to'plangan, qator sohalar terminlari ilmiy tahlildan o'tkazilgan va ularning o'zbek adabiy tilidagi o'rni, mavqei tasvirlab berilgan. Ammo, mazkur sohada barcha tadqiqotlar poyoniga yetgan, unga xos barcha muammolar to'la o'z yechimini topgan, degan xulosaga olib kelmaydi. Ayniqsa, sohaviy leksikaning har xil hududlaridagi ko'rinishlari, xarakteri, ularning turli tillar ta'siridagi holati masalasi hali o'z yechimini kutayotgan, ilmiy tadqiqotlar olib borish mumkin bo'lgan katta masalalardan biridir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдиев М. Соҳавий лексиканинг систем таҳлили (Самарқанд вилояти касб-хунарлари материаллари

- асосида): Филол. фанлари доктори ... дис. –Тошкент, 2004. –262 б.
2. Азизов С. Лексико-грамматическое исследование музыкальной терминологии узбекского языка: Автореф. дис. ...канд. фил. наука.-Т.: 1981.
 3. Асомутдинова М. Ўзбек тилида кийим-кечак ва унинг қисмлари номлари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 1970.
 4. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР –М., 1959.
 5. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М. 1965.
 6. Буранов М. Термины животноводства в узбекских говорах Каракалпакии: Автореф. дис. ...канд. фил. наук.Т. 1972.
 7. Гак В.Г. Асимметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии // Стилистические проблемы языков науки, терминологии и информатики. ч.1. –М., 1931.
 8. Гасимов М.Ш. Азербайжан дили терминологијасының асаслари. – Баку: Елм, 1973.
 9. Гасимов М.Ш. Основы терминологии азербайджанского языка: Автореф. дис. ...д-ра фил. наука. – Баку, 1972.
 10. Даниленко В.П. Как создаются термины // Русская речь, 1967. – №2. – С. 58.
 11. Данияров Р. Техническая терминология узбекского языка: Автореф. дис. ...док. фил. наук. – Т., 1988. – 43 с.
 12. Дмитриев.К. Грамматическая терминология в учебниках родного языка. –М.: АПН РСФСР, 1955.
 13. Жамолхонов Х. Ўзбек ботаника терминологиясининг таркиб топиши ва ривожланиш тарихидан: Фил. ф. н. ...дисс. – Т., 1968.
 14. Ибрагимов С. Профессиональная лексика узбекского языка (на материалах ферганских говоров): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1961. – 163 с.
 15. Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. – Тошкент: ЎзССР ФА, 1959.
 16. Икрамова Н. Узбекская кулинарная лексика: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент: УзССР Институт языка и литературы имени А.С.Пушкина, 1983.
 17. Калинин А. В. Лексика русского языка. –М.: Изд. МГУ, 1971. – 141с.
 18. Касымов А. Фармацевтическая терминология в современном узбекском языке: Автореф.дис. ...канд. фил. наук. –Т.: 1982.
 19. Коготкова Т.С. К вопросу о производственно-профессиональной лексике говора и соотношение ее с терминологической лексикой литературного языка// Диалектная лексика. 1969. – Л.: Наука, 1971.
 20. Кутина Л.Л. Формирование терминологии физики в России. – М-Л.: Наука, 1966. – 267 с.
 21. Левковская К.А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. –М.: Высшая школа, 1962. – 99 с.
 22. Лотте Д.С. Основы построение научно-технической терминологии // Вопросы теории и методики. – М., 1961. – 29 с.
 23. Мадвалиев А. Узбекская химическая терминология и вопросы её нормализации: Автореф. дис. ...канд. фил. наук.- Т., 1986.
 24. Маматов Н. Узбекская хлопководческая терминология: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1955.
 25. Мирхолиқов З. Ўзбек тилида балик номларининг луғавий-маъновий ва грамматик хусусиятлари: фил.ф.н...дисс. –Т., 1991.
 26. Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. – Т.: Фаъ, 1984. – 52 б.
 27. Нугманов Т. Термины бахчеводства в узбекском языке: . Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Т. 1971.
 28. Орузбаева Б.У. Словообразование в киргизском языке. –Фрунзе, 1964.
 29. Пардаева И. Ўзбек тилининг заргарлик терминологияси: Ф. ф. н. ...дисс. – Т., 1994.
 30. Плотровский Р.Г. К вопросу об изучения термина. «Уч. Зап. ЛГУ», №101. Серия филол. Наук. Вып.18. –Л.; 1952.
 31. Потевня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз., 1958. Т.I.-19 с.
 32. Рамазанов М. Из истории формирования и развития узбекской математической терминологии: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Т., 1973.
 33. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. –М., 1961.
 34. Саидова М. Наманган шеваларидаги кариндошлик терминларининг лексик-семантик тахлили: фил.ф.н...дисс. –Т.,1995.
 35. Урекенова Р.А. Образование терминов в казахском языке. – Алма -Ата, 1980.
 36. Фасеев Ф.С. Татар телендэ терминология. – Казан, 1969.
 37. Ходжамбердиев Т. Животноводческая лексика узбекского языка: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Т., 1975.
 38. Хусаинова З. Названия свадебных обрядов и церемоний в узбекском языке: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Т., 1983.
 39. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Икки томли: 1-т (Москва: Рус тили, 1981), 2-т (Москва: Рус тили, 1981).
 40. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Т: “Ўзбек миллий энциклопедияси”, I жилд, А-Д. –Т., 2006, II жилд. Е-М. –Т., 2006, III жилд Н-Т. –Т., 2007.